

Қарабаева Х.Ә.  
Адам аттарының  
терминденуі

Мақалада тіл білімінде қолданылатын эпоним терминіне түсініктеме берілген. Эпонимдердің ерекшелігіне қатысты зерттеушілердің пікірлері келтірілген. Адам атынан жасалатын эпонимдердің ономастикалық лексикамен ұқсастығы баяндалған. Әсіресе эпонимдердің этнонимдермен, лингвонимдермен аса жақын болатындығы айтылады. Қазіргі қазақ әдебиеті мен тіл білімі саласында қолданылатын эпонимдер тізімі берілген. Лингвистика саласында қолданылатын кейбір эпонимдердің жасалу жолы, қалыптасу тарихы және олардың мәдени, танымдық маңызы айтылған. Сонымен қатар көне түркі халықтарының жазба тарихи-мәдени ескерткіштерінің жеке тарихи тұлғалар атымен аталып, эпонимдерге айналу себептері баяндалып, оларға мысалдар келтірілген. Шетел зерттеушілері жариялаған мақалалар мен эпоним сөздіктеріне қысқаша сипаттама берілген, сілтеме жасалған. Мақала соңында автор тюркология саласында қолданылатын эпонимдерді жинап, сөздік құрастыру және оларды ғылыми мақсатта пәрменді қолдану күллі түркі халықтарының адамзат мәдениеті мен ғылымына қосқан үлесін айқындауға мүмкіндік беретін маңызды көрсеткіш деген пікір білдіреді.

**Түйін сөздер:** қазақ тіл білімі, түркі тілдері, қазақ терминжүйесі, термин, эпоним, ономастика.

Karabaeva K.A.  
Terminologization  
proper names

An article gives a definition of term eponym which used in linguistics. It adduces some views of researchers upon diversity of eponyms. The article reports similarity between eponyms made from anthroponyms and onomastic lexica. It particularly points on the high similarity of eponyms with ethnonyms and lingvonoms. The article includes a list of eponyms applied in Modern Kazakh literature and linguistics. It has been explained in the article methods of formation, history of development, cultural and cognitive importance of some eponyms used in linguistics. The article contains brief descriptions referring to the foreign researchers' articles of the last years and eponym vocabularies, and also there are references for some of them. In the end of the article author expresses his opinion in such way: collecting eponyms used in Turcology, and drawing up vocabularies and use them efficiently in scientific purposes are the most important index of determining the significance of Turkic language people referring to the whole humanity's culture and science.

**Key words:** Kazakh linguistics, Turkic languages, terminological Kazakh language, eponym, a term, onomastics.

Қарабаева К.А.  
Терминологизация  
собственных имен

Предлагаемая статья посвящена терминам-эпонимам, образованные при участии собственных имен, которые представляют собой особый пласт лексики терминсистемы современного казахского языка. В статье дается краткое описание научного понятия – эпоним. Приведены научные высказывания исследователей относительно особенностей эпонимов, в частности степень их сходства с ономастической лексикой. На основе опубликованных научных работ исследователей автору в статье удалось собрать и представить ряд эпонимических единиц используемых в казахской лингвистической терминологии. По мнению автора выявленные термины могут стать объектом дальнейшего изучения эпонимов используемых в лингвистической терминологии казахского языка, в частности для детального анализа их происхождения, структуры и функции имен собственных, включенных в профессиональную коммуникацию. В статье автор обращает внимание на историко-культурный аспект изучения эпонимов, анализ которых дает возможность получить лингвистическую, этнографическую, историческую, социальную и культурную информацию отражающую историю языка и страны в целом.

**Ключевые слова:** казахское языкознание, тюркские языки, терминсистема казахского языка, термин, эпоним, ономастика.

## АДАМ АТТАРЫНЫҢ ТЕРМИНДЕНУІ

Ғылыми атаулардың, яғни терминдердің ерекшелігінің бірі – олардың ономастикалық лексикамен ұқсастығы. Ономастиканың зерттеу нысаны кісі есімі мен ру, тайпа, халық, ұлт пен ұлыс аттары, адамзат баласының тұрағына айналған қара жер, оның қойнындағы тау-тасы мен өзен-көлі, жан-жануары мен өсімдіктер дүниесі, аспан әлеміне қатысты және т.б. толып жатқан атаулар мен адамның дүниетанымын айшықтайтын жалқы есімдер жиынтығы. Мұндай атаулар уақыт өте өзінің бастапқы этимологиялық мағынасынан алшақтай түскеніне қарамастан, белгілі бір заттың, нәрсенің атауы ретінде даралық сипатын сақтайды. Мысалы, топан су туралы ежелгі бабалардан қалған классикалық аңыз-әпсанаға жетелейтін Қазығұрт атауы қазақ халқының топонимиялық жадысында мықтап орныққан. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, Қазығұрт таудың атауы ретінде IX ғасырлардағы жазбаларда кездескен. Ал Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресінде» Қазығұрт туралы екі дерек айтылады. Оның бірі Оғызханның күнінен туған алты ұлының бірінің аты Қазығұрт болса, екіншісі тау атауы ретінде көрсетілген. Жазушы Сәуірбек Бакбергеновтің пікірінші, Қазығұрт әділдікті айтатын *қазы* және түркілердің тотемдік белгісі – *құрт (қасқыр)* сөздерінің бірігуінен жасалған. Сонымен қатар, араб географтарының жазбаларында *Кукрд* деп жазылған тау дыбыстық өзгеріске ұшырап, қазіргі атын иеленді деген болжам да айтылады.

Қалай болғанда да, *Қазықұрт, Шыңғыстау, Қыпшақ көл, Есентай өзені, Жамбыл облысы, Абай даңғылы, Медеу мұзайдыны*, т.б. адам есімдерінен жасалған ономастикалық атаулар табиғаты терминология саласында қолданылатын эпонимдермен ұқсас. Терминжүйенің осы бір қасиеті туралы академик Өмірзақ Айтбаев «терминжасам қоғам мүшелері тарапынан жасалатын саналы әрекет», «қолдан жасалатын творчестволық іс, жалпы халықтық тілдегі көптеген сөздердің қашан, қалай пайда болғанын біле бермейміз. Ал терминдердің, тіпті бүкіл бір терминдік жүйенің неге байланысты, қалай, қай мезгілде жасалғанын дәл айтып беруге болады», - дейді. Әрине, кез келген терминнің тарихы туралы ғылыми түсініктеме беру мүмкін емес, алайда түрлі ғылым саласында қолданылатын терминдердің жасалу тарихына, авторларына қатысты ізденістер қажет.

Жалпы тіл білімінде терминдік атауға айналған жалқы есімдердің, оның ішінде адам аттарынан жасалғандары өз алдына

эпоним деген атаумен аталып, бөлек топ құрайды. Қазақстандық зерттеуші Ғабдолла Қалиевтің «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде»: эпоним – грек сөзі, елді мекен, қаланың т.б. адам есімімен аталуы деген анықтама беріліп, *Абай ауданы, Екатеринбург қаласы* деген екі мысалмен расталады. Алайда, ғылыми ұғымның дифинициясы да, оның мысалы да эпонимдердің ерекшелігін мейлінше толық ашып беруге бүгінде жеткіліксіз. Қазақ тіл білімінде эпонимдердің арнайы зерттелмеуі себепті, басқа қазақ тіліндегі академиялық басылымдарда эпонимдер туралы деректер әзірше кездеспейді. Дегенмен де, Б.Т. Күзембаеваның «Эпоним мен антропонимнің тілдік сипаты», Х.Ә. Қарабаева, А.Т. Ашированың «Қазақ терминтанымы: өткені мен бүгіні» мақалаларында кездесетін қазақ тіліндегі эпонимдерге қатысты азын-аулық деректердің өзі, аталған бағытта ізденіс жүргізудің қажеттігін көрсетеді.

Керісінше, шетел ғалымдары тарапынан жалқы есімдердің терминденуіне деген қызығушылықтың артып, соңғы жылдары эпонимдер табиғатына қатысты жан-жақты зерттеу жүргізіліп жатқандығы байқалады. Сондықтан қазақ тіл біліміндегі эпонимдерге қатысты олқылықтың орнын толтыру мақсатында, шетелдік ғалымдарының зерттеу тәжірибелерін негізге ала отырып, қазақ тіліндегі эпонимдерді жинақтап, оларды жүйелеудің өзектілігі артуда.

1982 ж. Киев қаласында Е.П. Меженяның басшылығымен медицина ғылымының ортопедия және травматология саласы мамандары үшін «Словарь эпонимических названий болезней и синдромов» атты сөздігі, 1998 ж. ресейлік зерттеуші Виктор Рязанцевтің мектеп оқушыларына арналған эпонимдер сөздігі, 2008 ж. аттар мен атаулардың құпиясы туралы кітабы, 2010 ж. Марк Блаудың 300 эпонимді қамтыған анықтама-сөздігі жарық көрген. Бұл еңбектерден басқа да күрделі ғылыми-зерттеу жұмыстарының аз еместігі анықталып отыр. Атап айтқанда, ғылымның, қоғам өмірінің (медицина, химия, физика, спорт, сән әлемі, әскери-теңіз істері және т.б.) түрлі салаларына қатысты қолданылатын эпоним-терминдердің типтері, уәжділігі, жасалу жолдары, семантикалық, функционалдық аспектілеріне қатысты В.М. Лейчик, Н.В. Новинская, И.Ф. Протченко, Е.В. Варнавская, Е.М. Какзанова, В.А. Иконникова, А.А. Брагина, Ю.А. Гаврилейко, М.М. Дзюбаның еңбектерінде құнды ғылыми-теориялық ой-пікірлер айтылған.

Осы мақаланы жазу барысындағы ізденіс, ең алдымен, жалқы есімдердің қай түрі эпоним жасауға негізі болады деген сауалға жауап із-

деуден басталды. В.М. Лейчик «эпоним» деп діни, мифологиялық кейіпкерлердің, батырлардың немесе нақты бір адамның аты берілген нысанды атайды. Сонымен қатар эпонимдердің медицина терминологиясында, математика, техника, география т.б. салаларға қатысты заттар мен өнімдердің, құбылыстардың, ғылыми әдіс-тәсілдердің атауы ретінде кәсіби лексикада қолданылатындығына назар аударады. Соңғы жылдары жарық көрген зерттеулерде эпонимдердің награда, сыйлықтардың (*Нобель сыйлығы – Альберт Бернхард Нобель*), кинокомпаниялар (*20th Century Fox – Вильям Фокс*) мен өндіріс орындарының (*Феррари – негізін қалаушы Энцо Феррари*) да атауы бола алатындығына мысалдар келтіріледі. Демек, бұл кез келген жалқы есімдердің (антропоним, мифоним, теоним, этноним, космоним, топоним) эпонимге айналып, тілдің терминжүйесіне кіре алады дегенді көрсетеді. Олай болса, құрамында антропоним мен этнонимдер кездесетін *Шоқан Уәлиханов атындағы сыйлық, Шәкен Айманов атындағы «Қазақфильм» киностудиясы* атаулары қазақ тіліндегі эпонимдерге мысал бола алады деген сөз. Алайда, олардың құрамы алғашқылармен салыстырғанда, әлдеқайда күрделі. Эпоним-терминдердің ерекшелігі ретінде аталып жүрген *ықшамдылық* байқалмайды. Дегенмен кейбір басылымдарда бұл күрделі атаулардың қысқартылып, *Ш. Уәлиханов сыйлығы, Ш. Айманов киностудиясы* түріндегі баламаларының қолданыста жүргенін ескере кеткен жөн. Зерттеушілердің пікірінше, эпонимдердің және бір ерекшелігі оның интернационалдық сипатымен түсіндіріледі.

Қазақ терминологиясының қорына енген эпонимдердің дені медицина, химия, математика, физика сияқты жаратылыстану ғылымдары саласында жиі қолданылатын *Менделеев кестесі, Гиппократ анты, Ом заңы, Ньютон заңы, Боткин ауруы, Рентген сәулесі* және т.б. көпке ортақ, айрықша түсіндіруді қажет етпейтін интернационалдық сипаттағы эпоним-терминдер. Бұл қатарды тіл біліміне қатысты қазақ сөздіктерінде берілген *Александрия мектебі, Виноградов мектебі, Йельск мектебі, Ленинград фонология мектебі, Петербург фонология мектебі, Мәскеу фонология мектебі, Мәскеу Фортунатов мектебі, Лондон мектебі, Прага лингвистикалық мектебі, Париж тіл қоғамы, Копенгаген лингвистикалық үйірмесі, англицизм, арабизм, ацтек жазуы, гот жазуы, грек жазуы, Гримм заңы, Гумбольдт ілімі, Сепир-Уорф болжамы, грузин жазуы, египтология, египет жазуы, Женева мектебі, индоевропеистика, индология,*

ирантану, кельтология, кириллица, қытай жазуы, қытайтану, латинизм, латиница, латын әліпбиі, англицизм, русизм, славянизм, шіркеулік славянизм, яфет теориясы, финикия жазуы, эзоп тілі, Гримм заңы немесе Раска-Гримм заңы, Вернер заңы, Хольцман заңы, Гримм-Гольдшмидт заңы және т.б. эпонимдермен толықтыруға болады.

1966 жылы шыққан орыс тілінде шыққан «Краткий словарь терминов тюркоязычных литератур» атты сөздікте *Абай орнеги* (*Абай өрнегі*), *Абаев стих* (*Абай өлеңі*), *Абаева строфа* (*Абай шумағы*), *абаевский сегизаяк* (*абай сегизаяғы*), *джангарчи*, *манасчи* эпонимдері мен олардың түсінктемелері берілген.

Демек, жоғарыда келтірілген мысалдар қазақ тіл білімі, әдебиеттану саласы, жалпы тюркология саласында қолданылатын эпонимдер қатарының аз еместігін көрсетеді.

Әлемдік прецедентті есімдер негізінде жасалған эпонимдік атаулар жалпы тарихи, мәдени құндылықтарының шежіресі, білім кешені ретінде құнды дерек, мол ақпараттық қор болуымен де қымбат. Сондықтан эпоним-терминдер келесі бір білімдер жүйесімен жалғасып, жаңғыра түседі. Жалпы алғанда эпонимдер тілдік факті ретінде халықтың ой-өрісін, рухани мәдениетін танытып, оның әлемдік кеңістікте даралық, өзіндік «менін» бейнелейтін айшық.

Сол себепті қазіргі қазақ ғылымының әдебиет, тіл, тарих салаларына қатысты қазақ тіл білімі, әдебиеті саласында қолданылатын маңызды тілдік фактілер ретінде жоғарыда аталған

эпонимдерді *Абайтану*, *Абай тілі*, *алтайтану*, *алтай ата тілі*, *алтай тілдері*, *ата түркі тілі*, *армян жазулы ескі қыпшақ ескерткіштері*, *армян қыпшақтарының тілі*, *Ахметтану*, *ахметтанушы*, *Байтұрсынұлы жазуы*, *Байтұрсынұлы әліпбиі*, *Білге қаған ескерткіші*, *Бұғұт жазба ескерткіштері*, *готика жазулы ескі қыпшақ ескерткіштері*, *«Кодекс куманикус»*, *Күлтегін ескерткіші*, *қыпшақтану*, *Енесей ойма жазулары*, *Ертіс ойма жазулары*, *Есік ойма жазулары*, *ескі қазақ тілі*, *ескі қазақ әдеби тілі*, *ескі қыпшақ жазба ескерткіштері*, *ескі қыпшақ тілі*, *жалпытүркілік сөздер*, *көне түркі әліпбиі*, *көне түркі жазба ескерткіштері*, *көне түркі жазу*, *көне түркі тілдері*, *көне ұйғыр тілі*, *Күлі Чор ескерткіші*, *қазақизм*, *қазақ тіл білімі*, *қазақ тілі*, *қазақ әліпбиі*, *қазақ жазуы*, *қазақ тілі сөйленістері*, *Құтлығ қаған ескерткіші*, *Құтылық қаған жазуы*, *Могилян ескерткіші*, *Мойын Чор ескерткіші*, *Орал-Алтай теориясы*, *орал-алтай тілдері*, *орта түркі тілі*, *Орта Азия түркі әдеби тілі*, *Орхон-Енесей жазбаларының тілі*, *Тонькөк ескерткіші*, *түркизм*, *түрки*, *тюркология*, *түркітану*, *түркі тілдері*, *шағатай тілі*, *Фарабитану*, *Қорқыт сарыны*, *хатта бабури*, *ұлы могол империясы*, *Түркі қағанаты* және т.б. эпонимдер қатарымен толықтырып нақтылау, ерекшеліктерін саралау, жасалу жолдарын зерделеу, оларды түгендеп ғылыми мақсатта қолдану, берісі қазақ халқының, арғысы күллі түркі халықтарының адамзат мәдениеті мен ғылымына қосқан үлесін айшықтай түсуге үлес қосады.

#### Әдебиеттер

- 1 Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 404 б.
- 2 Күзембаева Б. Эпоним мен антропонимнің тілдік сипаты. – Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2005. №1 (37). – 18-20 б.
- 3 Блау М.Г. Судьба эпонимов. 300 историй происхождения слов. Словарь-справочник. – Москва: ЭНАС, 2010. – 271 с.
- 4 Меженина Е.П., Куценко Я.Б., Печерский А.Г., Крук З.В. Словарь эпонимических названий болезней и синдромов. – Киев: Вища, 1982. – 184 с.
- 5 Рязанцев В. Словари школьника. Имена и названия. – Москва: Современник, 1998. – 228 с.
- 6 Хамраев М.К. Краткий словарь терминов тюркоязычных литератур. – Алма-Ата, 1966. – 67 с.

#### References

- 1 Qaliev Ğ. Til bilimi terminleriniñ túsindirime sözdigi. – Almatı: Sözdik-Slovar, 2005. – 404 b.
- 2 Küzembaeva B. Éponim men antroponimniñ tildik sipatı. – Qarağandı wniversitetiniñ xabarşısı. Filologiya seriyası. – 2005 №1 (37). – 18-20 b.
- 3 Blaw M.G. Swdba éponimov. 300 istoriy proisxojeniya slov. Slovar-spravoçnik. – Moskva: ÉNAS, 2010. – 271 s.
- 4 Mejenina E.P., Kwcenok Ya.B., Peçerskiy A.G., Krwk Z.V. Slovar éponimiçeskix nazvaniy bolezney i sindromov. – Kïev: Vişça, 1982. – 184 s.
- 5 Ryazancev V. Slovari şkolnika. İmena i nazvaniya. – Moskva: Sovremennik, 1998. – 228 s.
- 6 Xamraev M.K. Kratkij slovar terminov tyurkoyaziçnıx literatwr. – Alma-Ata, 1966 – 67 s.